

Висновки. Дослідження переважаючих копінг-стратегій у курсантів і студентів УЦЗУ показало, що вони використовують абсолютно різні стратегії подолаючої поведінки у процесі первинної професіоналізації й адаптації до навчання у вузі. У курсантів переважають: контроль емоцій, пошук допомоги, наполегливість, фантазія і накопичення сили. У студентів – відхід, обережність, заперечення, розрядка і позитивне мислення. У обох групах представлені різні види копінг-поведінки, ефективні і неефективні, конструктивні і деструктивні. Але у курсантів переважають копінг-стратегії, орієнтовані на активну дію, а у студентів – на аналіз ситуації, зниження значущості негативної ситуації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волкова Н. В. Coping strategies как условие формирования идентичности / Н. В. Волкова // Мир психологии. – 2004. – № 2. – С. 119–124.
2. Дементий Л. И. К проблеме диагностики социального контекста и стратегий копинг-поведения / Л. И. Дементий // Журнал прикладной психологии. – 2004. – № 3. – С. 20–25.
3. Нартова-Бочавер С. К. «Coping behavior» в системе понятий психологии личности / С. К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18, № 5. – С. 20–30.
4. Прайс Р. Ситуации риска / Р. Прайс // Психология социальных ситуаций: хрестоматия. – СПб. : Питер, 2001. – С. 354–363.
5. Прохоров А. О. Саморегуляция психических состояний: феноменология, механизмы, закономерности / Прохоров А. О. – М. : ПЕР СЭ, 2005. – 352 с.

УДК 343.102:159.947.2

*Белан С.В., к.т.н., доцент, доцент кафедри наглядово-профілактичної роботи та дізнання УЦЗУ;
Луценко Т.О., викладач кафедри наглядово-профілактичної роботи та дізнання УЦЗУ*

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРИЙОМИ ПОДОЛАННЯ ПРОТИДІЇ СЛІДСТВУ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ ДІЙ

У статті висвітлено погляд на проблему психологічних прийомів подолання протидії слідству при проведенні окремих слідчих дій.

Ключові слова: слідчі дії, допит, протидія, конфлікт, психологічні прийоми.

Актуальність проблеми. Проблема протидії розслідуванню останнім часом набула особливої актуальності й гостроти. Це перш за все пов'язано з тим, що за останні роки слідча практика дедалі частіше зустрічається з цілеспрямованою, часто досить витонченою та ретельно спланованою протидією не лише з боку підозрюваних, обвинувачених, свідків, а навіть і потерпілих, а також інших учасників процесу та осіб, які мають відношення до розслідування кримінальної справи. Більше того, трапляються випадки протидії слідству і з боку посадових осіб державних та громадських організацій різного рівня, включаючи також правоохоронні та контролюючі органи. Вивчення проблеми протидії слідству актуальне ще й через те, що злочинність здебільшого набуває характеру організованої. Злочинні угруповання вже мають свою стратегію та тактику, способи конспірації, створюють фонди для підкупу посадових осіб. За таких умов важливим завданням науки і практики є те, щоб у межах кримінально-процесуального закону і норм судової етики максимально використати або знешкодити вплив цих факторів, врахувавши знання про них у практичній діяльності для встановлення істини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання щодо подолання протидії розслідуванню та розробки конкретної системи прийомів та способів їх подолання порушували у своїх наукових роботах багато вчених. Зокрема питання протидії розслідуванню були предметом досліджень таких вчених-криміналістів як Р.С. Белкіна, О.І. Гурова, Л.Я. Драпкіна, О.Р. Ратінова та ін. Проблемою подолання протидії при провадженні окремих слідчих дій, зокрема при допиті, займалися: І.О. Биховський, А.М. Васильєв, Г.Г. Доспулов. Праці таких науковців як О.Я. Баєва, І.Ф. Герасимова, М.П. Яблокова були присвячені проблемам слідчих ситуацій. Також цій проблематиці присвятив докторську дисертацію та монографію В.М. Карагодін, у якій зробив спробу охарактеризувати і визначити поняття протидії та зупинився на її проявах. Крім цього, С.Ю. Журавльов у дисертації «Протидія у розкритті та розслідуванні злочинів та тактика її подолання» розглянув діяльність органів слідства та дізнання при розслідуванні злочинів у галузі економіки, але дана праця висвітлює порушену проблему досить поверхово, базуючись, в основному, на одній з чисельних форм протидії – приховуванні злочинів. Щодо питання розробки конкретної системи прийомів та способів подолання протидії розслідуванню, то воно залишається недостатньо вирішеним. Отже, незважаючи на вагомий внесок науковців, дане питання все ж висвітлено досить поверхово, порівняно з потребами практики, тому дана проблема не може вважатися достатньо дослідженою.

Мета. Стаття має за мету розкрити сутність та значення психологічних прийомів подолання протидії слідству при проведенні окремих слідчих дій, зокрема допиту, оскільки від ефективності використання системи розроблених на основі наукових знань, передусім психології, та практичного досвіду тактичних прийомів залежить успіх процесу розслідування та його результат.

Виклад основного матеріалу. На думку психологів та соціологів, конфлікт притаманний будь-якому виду діяльності людини. Не є виключенням і діяльність з розслідування злочинів, через це найбільшу загрозу збереженню доказів являє собою не плин часу, а свідомо протидія осіб, зацікавлених в перекручуванні результатів розслідування. Цим розслідування злочинів найбільше відрізняється від інших видів пізнавальної діяльності. Протидію розслідуванню злочинів слід сприймати як певною мірою природне явище, пам'ятати про яке необхідно завжди. Це впливає із самої сутності слідчої діяльності, для якої характерно подолання опору з боку незацікавлених в успішному розслідуванні справи осіб. У звичайному розумінні протидія – це дія, що перешкоджає іншій дії. Протидія як дія, спрямована на неприпустимість досягнення бажаної мети протилежною стороною, є різновидом конфліктної поведінки. Протидія спрямована не лише на неприпустимість, перешкодження, блокування будь-якої дії, а на перешкодження досягненню бажаної кінцевої мети, отриманню конкретного результату [5, с. 46]. Слід зазначити, що якщо раніше під протидією розслідуванню розуміли переважно різні форми та способи приховування злочинів, то зараз це поняття наповнилося більш широким змістом і може бути визначене як навмисна діяльність з метою перешкодження вирішенню завдань розслідування і зрештою – встановленню істини у кримінальній справі.

У процесі розслідування конкретного злочину слід розрізняти «внутрішню» та «зовнішню» протидію. Під внутрішньою протидією мають на увазі протидію, яку здійснюють ті чи інші особи, причетні до розслідування в будь-якій формі – підозрювані й обвинувачувані, свідки і потерпілі, фахівці й експерти, випадкові особи. Для них характерним є володіння певною інформацією про подію і прагнення сховати, змінити або знищити цю інформацію та її носіїв. Зовнішня протидія – це протидіюча діяльність осіб, які або взагалі не пов'язані з розслідуваною подією та особою, що здійснює розслідування, або пов'язані зі слідчим чи особою, що здійснює дізнання процесуальними, службовими або іншими владними відносинами чи іншими залежностями. Суб'єкти внутрішньої протидії реалізують свої задуми

переважно шляхом приховування злочину, суб'єкти зовнішньої протидії – за допомогою впливу, тиску на слідчого, дізнавача, створення умов для вчинення ним незаконних дій, спонукання його до вчинення посадового проступку або злочину.

Конфліктна ситуація у процесі досудового слідства у кримінальній справі про будь-який злочин можлива завжди; це стосується і такої слідчої дії як допит. Допит є ключовою слідчою дією, яка передбачає певною мірою протидію і якій належить визначальна роль у встановленні істини, оскільки саме у процесі допиту має бути одержана надзвичайно важлива для слідства інформація про відомі допитуваному обставини справи та інші дані, що мають значення для встановлення істини. Протидія при проведенні допиту передбачає ту чи іншу форму спілкування суб'єкта протидії зі слідчим, дізнавачем. У структурі спілкування розрізняють три компоненти: перцептивний, комунікативний та інтерактивний. Зміст перцептивного компонента складають процеси сприйняття і розуміння один одного учасниками спілкування. Комунікативний компонент складається з обміну інформацією учасників спілкування. Інтерактивний компонент характеризує взаємодію учасників спілкування [1, с. 176]. В аспекті даного дослідження суб'єкт протидії, розуміючи цілі та спрямованість дій допитуючого, прагне вплинути на них у бажаний для себе бік. З комунікативної точки зору, протидія розслідуванню при проведенні допиту полягає, з одного боку, в прагненні суб'єкта одержати інформацію про задуми та дії допитуючого, а з іншого боку – в передачі йому недостовірної інформації, або й взагалі в її прихованні. Інтерактивний компонент у даному випадку виражається в конфліктній взаємодії, в суперечності, несумісності цілей сторін, що взаємодіють [7, с. 74]. Тому при проведенні допиту в умовах протидії слідству ключову роль відіграють, перш за все, методи психологічного впливу на допитувану особу.

Психологічний вплив – це навмисне, цілеспрямоване втручання у процеси психічного відображення дійсності іншої людини [2, с. 36]. Суть психологічного впливу полягає у використанні прийомів для забезпечення найбільш ефективної форми повідомлення доказової інформації, зміни ходу психічних процесів та суб'єктивної позиції допитуваного й породження в ньому бажання давати правдиві показання, допомагати слідству у встановленні істини. За характером впливу виділяють: а) простий вплив, пов'язаний з реалізацією детального плану послідовних дій, що відбувається за один сеанс допиту, як правило, даний вплив зумовлений досягненням однієї чи декількох практичних цілей; б) складний вплив, який складається з

ряду простих, і стає засобом чи способом досягнення стратегічної мети. За спрямованістю вплив може бути індивідуальним – спрямованим на конкретну людину чи соціально-психологічним – спрямованим на групу людей. Форма здійснення психологічного впливу може бути відкритою, закритою (неочевидною) і комбінованою. Відкрита форма має на увазі звернення безпосередньо до рівня свідомості. Закрита – пов'язана з використанням засобів, що впливають на сферу підсвідомості. Комбінована форма – об'єднує у собі обидві попередні – вимагає високої психологічної підготовки, ретельного методичного опрацювання або залучення фахівця з психологічної служби. За технічною осначеністю розрізняють суб'єктивний вплив на особистість, що здійснюється за допомогою слів, прийомів, які застосовуються допитуючим, та інструментальний вплив – за допомогою матеріальних об'єктів (наприклад, пред'явлення речового доказу). Слід зауважити, що при застосуванні психологічного впливу важливим є дотримання принципів законності, науковості та доцільності, які звичайно пов'язуються з допустимістю та правомірністю використання психологічного впливу в кримінальному процесі. Отже, оскільки спілкування і взаємовідносини практично неможливі без психологічного впливу, то криміналістична (слідча) тактика в теорії і практичних рекомендаціях повинна постійно виходити з наявності такого впливу, використання його і розробки ефективної системи прийомів тактико-психологічного характеру. У даному випадку йдеться про науковий, логічно обгрунтований, законний порядок сукупності прийомів спеціальної діяльності допитуючого, які спрямовані на розв'язання окремих завдань у процесі розслідування кримінальної справи про злочин. На доцільність застосування тактичних прийомів допиту в конкретній слідчій ситуації впливають суттєві й несуттєві обставини буття, у тому числі природні, соціальні, національні, фізіологічні, психологічні. Фактори, що визначають раціональність використання тактичних прийомів допиту в процесі розслідування злочину, як правило, комбінуються. Таким чином, при підготовці до допиту суб'єкт криміналістичної діяльності має уважно аналізувати слідчу ситуацію і конфліктну ситуацію, з тим щоб передбачити необхідність застосування певних тактичних прийомів.

Під час допиту використовуються різні тактичні (тактико-психологічні) прийоми: постановка тих чи інших запитань, пред'явлення речових та письмових доказів, оголошення показань інших осіб, допит на місці події, роз'яснення суті наслідків вчиненого злочину, переконання в необхідності надання допомоги органам розслідування. Окрім того, використовуються також прийоми, що

мають на меті: усунення конфліктних ситуацій і спрямовані на встановлення психологічного контакту з допитуваним, спонукання до давання правдивих показань, уточнення показань і усунення в них суперечностей, актуалізацію забутого в пам'яті допитуваного, викриття неправди, усунення перекручень при добросовісній помилці допитуваного. Слід додати, що використання тактичних прийомів у процесі допиту повинно мати не хаотичний характер, а логічну доцільність їх реалізації, відповідно до типової ситуації допиту, мети допиту, його виду та процесуального становища допитуваного.

Взагалі, з точки зору психології, власне ситуація протидії розслідуванню з боку допитуваної особи перш за все зумовлюється специфічними станами, що зазнають такі особи. Найбільш характерними з них є: *тривога, страх розплати, наступного покарання*, звідси виникає депресія, погіршення самоконтролю, пригнічення психіки; ці стани перешкоджають встановленню психологічного контакту; *побоювання, що про злочинну поведінку дізнаються рідні, близькі, сусіди, співробітники*, ці стани виникають у випадку, коли для злочинця не байдужі моральні оцінки його оточення; *страх втратити волю, звичний образ життя, можливість опинитись серед злочинців* – допитуваний вважає, що відмова від звинувачення та дачі правдивих свідчень може йому допомогти; *невизначеність* – коли допитуваний не має можливості передбачити ситуацію, керувати нею (невідомо, яку інформацію має слідство); *щире каяття та жаль про скоєне* – стан, максимально сприятливий для встановлення психологічного контакту; *розкутість* – коли в напруженій ситуації допитуваний зовнішньою розкутістю намагається зняти напруженість; *агресія, ворожість до співробітників дізнання та слідства, свідків, потерпілих, інших осіб* – ця позиція суттєво ускладнює контакт. На основі вказаних станів, як правило, розвивається так звана «захисна домінанта» – осередок негативного збудження в головному мозку, який актуалізує будь-яку відмову від спілкування, неприйняття логіки міркувань, істероїдні реакції. До різновидів дій при захисній домінанті відносяться «докази поведінки», тобто дії, що опосередковано підтверджують причетність до злочину: створення неправдивого алібі; підготовка інсценувань; невмотивований та раптовий від'їзд, втеча; спроба спрямувати дізнання та слідство невірним шляхом; прояв підвищеного інтересу до розслідування; розповсюдження вигаданих чуток про особу злочинця; демонстративність поведінки; заперечення фактів, що навіть не мають відношення до слідства; зізнання у причетності рідним, близьким, випадковим особам; спроби підкупу та умовлянь потерпілих, свідків; підшукування осіб для дачі неправ-

дивих свідчень; прояв поінформованості про деталі злочину; ухилення від контактів із допитуючим; багаторазові повернення (навіть легендовані) на місце злочину. У подібних ситуаціях для подолання протидії розслідуванню під час допиту можуть бути використані психологічні прийоми впливу:

– **Використання психологічних особливостей особистості допитуваного.** Суть цього прийому полягає в урахуванні допитуючим як на етапі встановлення контакту, так і безпосередньо при допиті, відомостей про характерологічні риси допитуваного, його самооцінку, систему його стосунків у сімейно-побутовій, професійній та дозвільній сферах, домінуючі мотиви поведінки, особливості перебігу психічних та фізичних проявів тощо. Наприклад, якщо допитуваний має хворобливе самолюбство та перебільшений рівень домагань, тоді при допиті доцільно показати реальну можливість слідства одержати потрібні відомості від іншої особи, відомої допитуваному, що значною мірою знижує цінність допитуваного як джерела інформації і зачіпає його самолюбство. Сприяє встановленню контакту також демонстрація слідчим певних знань у професійній сфері допитуваного, у сфері його дозвілля й уподобань;

– **Особисті спостереження за допитуваним.** Фіксація допитуючим емоційних, мімічних, пантомімічних проявів з боку допитуваного дозволяє гнучко варіювати тактику допиту, забезпечуючи регуляцію стану допитуваного і динаміку інформаційного спілкування. Наприклад, якщо при з'ясуванні якогось питання допитуючий спостерігає розгубленість, вираз тривоги, почервоніння шкіри обличчя та посилене потовиділення, то доцільно більш докладно зупинитися саме на цьому питанні, конкретизувати одержану інформацію;

– **Використання стану емоційної напруженості.** Цей прийом базується на тому факті, що у стані емоційної напруженості в особистості суттєво знижується здатність повною мірою здійснювати свідомий контроль за змістом мовних повідомлень та своєю поведінкою. Так, якщо допитуваний відмовляється від дачі показань, або дає неправдиві свідчення, а особисті спостереження допитуючого вказують на те, що допитуваний перебуває у спокійному зрівноваженому стані, то буде доцільно шляхом повідомлення йому певної інформації, або проведення якоїсь слідчої дії ввести його у стан психічної напруженості, відчуття дискомфорту;

– **Використання ефекту раптовості.** Суть прийому полягає у несподіваності (для допитуваного) появи фактів та обставин, які доказують неправдивість його свідчень. Цей прийом не зводиться до емоційної напруженості, оскільки раптово подана інформація може

мати переконуючий вплив на розумову, раціональну сферу особистості, схилиючи допитуваного до усвідомленої необхідності давати правдиві показання;

– **Прийом «припущення легенди».** Його реалізація полягає у створенні таких штучних умов проведення допиту (у процесуальних межах), котрі здаються допитуваному досить природними, але є легендованими з боку слідства. Наприклад, допитуваний одержує можливість ознайомитись з «таємною» інформацією, які міститься в паперах, що знаходяться на столі допитуючого в момент вигаданої відсутності його у кабінеті, розміщення у кабінеті допитуючого речей та предметів, тотожних тим, які фігурують у справі як розшукувані, але не фігурують як докази, «випадкове» залишення віч-на-віч співучасників після одержання одним з них «вірогідних» повідомлень від допитуючого;

– **Прийом «вільної розповіді».** При використанні цього прийому допитуваному надається можливість в оповідній формі детально, без обмежень часу і деталізуючих запитань, викласти всю послідовність подій. Протягом усієї розповіді допитуючий аналізує інформацію, відшуковуючи протиріччя, на які в подальшому спрямовує допит. У цьому випадку досить інформативними є обмовки, паузи, повтори, які робить допитуваний. Для ефективного змістовного аналізу доцільно використовувати техніку звукозапису;

– **Послідовність пред'явлення доказів.** Прийом використовується в тому випадку, коли допитуючий має декілька доказів, що спростовують свідчення допитуваного. Наприклад, якщо у допитуючого є у розпорядженні знаряддя вбивства, деякі вкрадені й вилучені при обшуку речі, негативна характеристика на звинуваченого з місця роботи, слідові відбитки взуття на місці злочину, то, враховуючи, що ефективність використання прийому збільшується при побудові пред'явлення доказів у міру зростання їх впливу на допитуваного, наявні докази доцільно наводити у такій послідовності: негативна характеристика — слідові відбитки — вкрадені речі — знаряддя вбивства;

– **Пред'явлення контрдоказів.** Прийом передбачає спростування кожного неправдивого свідчення конкретним доказом, який заперечує це свідчення. Наприклад, заперечення присутності на місці злочину відразу ж спростовується висновком експертизи про залишення відбитків пальців. Наступне свідчення про знаходження в певний час у певному місці спростовується відповідними повідомленнями свідків тощо;

– **Поєднання форсованого (прискороного) та уповільненого темпів допиту.** Дія цього прийому базується на тому, що інтенсивна зміна темпу запитань не дозволяє допитуваному скрупульозно обмірковувати варіанти відповідей і концентрувати увагу на деталях, які характеризують неправдивість свідчень. При цьому рекомендується малозначущі запитання вимовляти в повільному темпі, а викривальні суттєві факти та обставини – у різкому прискороному темпі. Цей прийом створює передумови для підвищення емоційної напруженості. Нав'язуваний темп бесіди при допиті порушує індивідуальну ритміку допитуваного, створює негативне збудження у корі великих півкуль, внаслідок чого бурхливо розвивається втома нервових центрів, знижується свідомий самоконтроль за поведінкою, мовою тощо.

Крім цього, прояви протидії допитуваних можливі при їх зумовленні малоусвідомлюваними станами, до яких належать негативізм, упертість, несамостійність та дії з навіювання. Негативізм – невмотивована протидія переконуючому впливу слідчого, що проявляється в активній (свідомо неправдиві свідчення) та пасивній (відмова відповідати на запитання взагалі) формах. Упертість – це невмотивована протидія, за якої поведінка пояснюється неправдивими, без об'єктивного обґрунтування, доводами, головним чином, самовиправдовувального характеру. Несамостійність – це відмова від дачі або дача неправдивих свідчень під безпосереднім впливом зацікавлених осіб (прохання, побажання, накази тощо). Дії з навіювання протікають при крайньому безвіллі допитуваного, при якому неправдиві свідчення, що даються під впливом зацікавлених осіб, сприймаються як власні, внутрішньо засвоєні [8, с 194]. У подібних випадках психологи рекомендують використовувати прийоми впливу;

– **Асоціація за суміжністю.** Демонстрування місця події або його фотографії асоціює спогади про власні дії, ознаки, переживання допитуваного;

– **Контрастність.** Демонстрування протилежних за якостями предметів, об'єктів, ведеться бесіда про контрастні властивості предметів, явищ, подій (здоров'я – хвороба тощо);

– **Перифраза.** Повторення своїми (іншими) словами проблемної, неправдивої, спірної інформації про подію злочину;

– **Демонстрація «незаповненості».** Акцентування, підкреслювання розірваних зв'язків у показаннях, білих плям у версії, відсутності фактів, відомостей про осіб тощо;

– **Інерція.** Створення настрою максимальної захопленості з бесіди на сторонні теми, а потім – різке запитання стосовно справи.

Висновки. Отже, допит – одна з найбільш складних слідчих дій. Його складність полягає в тому, що допитуваний далеко не завжди одразу ж дає потрібні для справи свідчення, настільки повні, щоби охопити усі обставини події, які йому відомі, і настільки достовірні, щоби відповідати реальній дійсності, а іноді і зовсім відмовляється підтримувати контакт під час спілкування. Тому той чи інший результат допиту залежить не тільки від процесуального порядку його проведення, а й від правильного, вираженого, поєданого застосування криміналістичних і психологічних знань. Процесуальні норми – основа допиту, його загальні рамки, що забезпечують законність слідчої дії, але успішне вирішення завдань допиту потребує від допитуючого творчого підходу до проведення цієї процесуальної дії, майстерності і знання психологічних прийомів. Тому у всіх випадках протидії допитуючий може застосовувати відповідні заходи впливу, що складаються з різних прийомів психологічного впливу в різних варіантах та ситуаціях. Кожен з таких заходів впливу може входити до певної системи прийомів, найбільш доцільної для типової ситуації, що дає можливість скласти алгоритм їх застосування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бедь В.В. Юридична психологія: [навчальний підручник] / Віктор Бедь. – Львів: Новий Світ – 2000, 2007. – 376 с.
2. Берназ В.Д. Рішення слідчого (криміналістичний, процесуальний та психологічний аспекти) / В. Берназ, С. Смаков. – Одеса, 2005. – 361 с.
3. Васильев В.Л. Юридическая психология / Владимир Васильев. – Сб.: Питер, 2001. – 640 с.
4. Весельський В.К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) / Володимир Весельський. - К.: НАВСУ НВТ “Правник”, 1999. – 125 с.
5. Доспулов Г.Г. Психология допроса на предварительном следствии / Григорий Доспулов. – М.: Юрид. лит., 1976 – 112 с.
6. Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология / Виолетта Коновалова. – Харьков: Консум, 1999. – 157 с.
7. Пирожков В.Ф. Криминальная психология / Виктор Пирожков. – М.: Ось-89, 2001. – 704 с.
8. Юридична психологія: [підручник] / [В.Г. Андросюк, Я.Ю. Кондратьєв, М.В. Костицький та ін.]; за заг. ред. Я.Ю. Кондратьєва. – К.: Видавничий дім "Ін Юре", 1999. – 352 с.